

ságaiból, a cselekvéshiányból eredő feszültségből az önbüntetésbe, az önpusztításba menekülünk. Mert „a félelem, a cselekvéstől való szorongás, a hallgatásba burkolódzás, az aggályoskodás, az

erős belső kontroll, az energikusság és hatékonyság hiánya... ezek a legfőbb tulajdonságaink”.

SZÖLLŐSY VÁGÓ László

NATURALIZMUS-ÉRTELMEZÉS

Bori Imre: A magyar irodalom modern irányjai II.
Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1989.

A naturalizmus alakulásrajza a tárgya Bori Imre hármaskönyv-vállalkozása újabb, második kötetének. Az irodalmi modernség kezdeteit, gyökereit Arany János, Madách Imre, Jókai Mór és Vajda János munkásságában kereső és kimutató, majd pedig ennek folytatásaként a századvégi szimbolizmusnak Asbóth János, Reviczky Gyula, Komjáthy Jenő és Czöbel Minka opusa alapján történt bemutatása után – ami az első könyv témája –, Bori Imre most a múlt század végének utolsó két évtizedében kordivattá erősödött naturalizmus leírását vállalta magára. A feladat azonban közel sem olyan egyszerű, mint elsőre gondolnánk. Igaz, hogy a naturalizmus az az irányzat, amit első hallásra szinte mindenki ért, amit külön talán a legkevésbé kell magyarázni, mert még a realizmusnál is érthetőbbnek tűnik, de az is tény, hogy szakirodalmi értelmezése ennek ellenére, vagy talán éppen ezért, nem mondható kielégítőnek. Szinte járatlan útra téved, aki a mintegy száz évvel ezelőtti irányzat megközelítésére, becserkészésére szánja magát. Az izmusok-sorozatban megjelent összefoglaló munka (*A naturalizmus*. Gondolat, Budapest, 1967), mely az áttekinthető bevezető mellett (Czine Mihály írta), a sorozatkoncepciónak megfelelően a naturalizmusról készült alkotói dokumentumokat s rá vonatkozó későbbi írásokat is tartalmazza, tudtommal, az egyetlen áttekinthető szándékú dolgozata az irányzatnak, melyről természetesen az irodalom egészét, a korszakot tárgyaló irodalomtör-

ténetekben, az egyes írói életműveket vizsgáló monográfiákban meg a különböző tanulmányokban, ahogy erre Bori Imre könyvének hivatkozásanyaga utal, olvashatunk. Bori munkája azonban különbözik mindezeketől, nem csak terjedelemben tekintetében, hanem abban is, ami sokkal lényegesebb, hogy ő nem a naturalizmus történetét kívánja adni, a fogalom értelmezésétől, előtörténetétől az elmeleten s a különféle nemzeti és műfaji megnyilvánulási formákon át az irányzat utóéletéig, hanem a naturalizmus – első sorban – magyar természetrajzát írja le, egy percre sem tévesztve szem elől világ-irodalmi, főleg francia kapcsolatait, és az adott irodalmi jelenséget literatúránk modern irányzataként ismerteti. És teszi ezt azzal a sajátos viszonyulással, ami Bori Imrének a századvég-századelő irodalmi jelenségeiben való, már nem is tudósi, hanem szinte személyes elmerülését jellemzi. Nem túlzás azt állítani, hogy a századvég, amely iránt a magyar irodalmi kutatás és közvélemény – nyilvánvalóan részben Bori felfedező, figyelemfelkeltő munkáinak hatására is – növekvő érdeklődést tanúsít, Bori Imre munkásságában éppen olyan, vagy még inkább meghatározó, központi témává lett, mint körülbelül tíz éven át, a hetvenes évek közepéig, századunk avantgárdja volt.

Bori érdeklődésének és munkásságának kora és témája a századvég, amelynek irodalmi folyamatait sajátos, egyéni módszerrel emeli tekintetünk elé, az újabb századvég – s ez talán nem is véletlen – figyelmének homlokterébe. Mi-

közben, őt, ahogy egyik, éppen negyedszázada készült interjúbán nyilatkozta, a „műalkotásnak főleg a művészeti, alkotói vonatkozásai” érdeklik (Magyar Szó, 1966. nov. 6.), aminek olyképpen adja kifejezését, hogy a hagyományos irodalomtörténet helyett – mintha olvasmányélményeiről tartana beszámolót – *szövegértelmezést* ír. Ez a sajátos Bori Imre-i irodalomtörténeti módszer, forma és stílus, amelyet ő, a részleteket, a kisdolgozatokat (Írások versekről, prózáról – olvasható a kiadvány alcímében) tartalmazó, a fogalmat kötetcímmé – *Szövegértelmezések*, 1977 – avató munkáját követően nem kisebb feladat szolgálatába állít, mint *Móricz Zsigmond prózájának* (1982) vizsgálata, lényegében az interpretáció és az irodalomtörténet közötti területre helyezhető. Mindkét közelítési és tárgyalási formát magába foglalja, de egyik sem inkább értelmezés, melyben a tényeket tisztelő, számbavevő irodalomtörténet-írás és a legszemélyesebb olvasmányélmény találkozik, olyképpen, hogy egyszerre mutatkozzon meg a műalkotás művészi jellege és a műalkotást vizsgáló, bemutató – legpontosabb kifejezéssel –, *leíró* szerzőnek tárgyához kötődő, általa aktivizált jelentős életismerete. Mert lehet bármennyire is megtevesztő Bori Imre hihetetlenül nagy irodalmi anyagismerete, gondolhatjuk, hogy a majd harmic tanulmánykötet szerzője olyan vérbeli irodalmár, aki csak könyvek között él, akinek csak irodalmi ismeretei vannak, mégis elvitathatatlan, hogy jelentős életismerettel is rendelkezik – e nélkül képtelenség lenne a műnek értelmezése –, még ha ennek javát az irodalomból is meríti. „A jó próza az – válaszolta az Irodalomtörténet című folyóirat (1986. 2. sz.) kérdéseire –, amikor gyarápítja az ember valóságismeretét ilyen (Krúdy-regényekből szerezhető) apró részletekkel, ugyanakkor be is fogja olvasójának a teljes tudatvilágát és angazsálja ezt a teljes tudatvilágot...”

A modern magyar irodalom modern irányainak második kötete kizárólag a naturalizmus prózájával foglalkozik: sajátos aspektusból, alapról nyújt egyszer-

re mű- és valóságismeretet, az értelmező irodalomtörténész közvetítő radarjával.

A naturalizmus a múlt század nyolcvanas éveiben lett „központi kérdése a magyar irodalomnak”. Fontos irányzat, amely jótékony záporként „permetezte az elméket, s befolyásolta az ízlést, hatott világszemléletre és erkölcsi felfogásra egyaránt”. Ahogy a könyv első bekezdéséből megtudjuk, „felszabadító hatással” volt a pályájukat kezdők közül azokra, akik már „első kísérleteikkel is a naturalizmus mellett tettek hitet”. Ugyanakkor hihetetlenül heves ellenállást is kiváltott, amint ezt a bevezető fejezet – A „valóság túlságos szeretete” – eligazítást nyújtó mondataiból megtudhatja az olvasó. A naturalizmusnak még csak a híre érkezett meg, máris kampány indult ellene. Igaz, hogy a Párizsból tudósító Csiky Gergely, éppen úgy, mint otthon például Asbóth János felismerte jelentkezésének szükségszerűségét, jól lehet látta, hogy a magyar társadalom nem érett még meg a kor divatos nyugati, főleg francia irányzatának a befogadására, meghonosítására, de kezdetben mintha kevesebben lettek volna azok, akik így gondolkodtak, s többen a hevesen támadók. Azok, akik „az undoknak festését” nem tartották művészetnek. Csakhogy efféle ellenvéleményekkel nem lehet sem megállítani egy új irányzat térhódítását, sem semmissé nyilvánítani. Annál is inkább, mert a naturalizmusban a rútnak, az undoknak a festése nem öncélú, hanem a nyomor – a leggyakoribb naturalista téma – ábrázolására, hiteles bemutatására szolgál. A naturalizmusban találkozik a szépirodalom és a szocializmus, kezdődik meg az irodalom – a „kis emberek irodalmának” – a demokratizálódása, „eltársadalmiasodásának a folyamata játszódott” le, amivel nyilván szoros kapcsolatba hozható, hogy a realizmussal szemben a naturalizmus a „lélektant fiziológiai” mozzanatokkal helyettesítette, hogy a környezetrajz, a helyszín s a szereplők leíró bemutatása mindennél fontosabb lesz. Bevezetője végén szögezi le Bori Imre,

hogy az irányzat „első nagy hullámnak, illetve diadalának évtizedében, az 1880-as években születik meg a magyar naturalista irodalom a maga sajátos vonásaival és természetes vonzaskörével”, s azonnal meg is említi a kor két legjelesebb prózaíróját, Jókait és Mikszáthot, akik szintén az irányzat hatása alá kerültek, de könyve folytatásában nem velük foglalkozik – Jókai kap ugyan majd egy fejezetet, s ez minden bizonnyal jelentős helyet érdemel műveinek értelmezésében, ám Mikszáth, még ha a neve többször fel-feltűnik is ebben a könyvben, valahogy kívül marad Bori érdeklődésének körén –, hanem előbb a naturalizmust értelmezőkkel, majd pedig a naturalista írókkal.

Az irányzattal elméleti síkon foglalkozók közül elsőül mindannyiuk közt a legismertebbet, Péterfy Jenőt említi, s kell is említenie, mivel a század magyar prózájával foglalkozó kritikus-tanulmányíró Eötvös József és Kemény Zsigmond munkásságáról készült dolgozata után, még ugyanabban az évben, 1881-ben, Jókairól is megírja tanulmányát, s ebben – az évtized legelején vagyunk! – a „naturalizmus első pontos, mindmáig érvényes magyar irodalmi leírását kapjuk”. Péterfy élesen támadja „Zola naturalizmus-elméletét”, mert a regényírást tudománnyá szikkasztja, s a költészetet és a költői képzeletet mellőzi, feleslegesnek tartja. A kritikus a „lélektani analitikus” fejlődésregény felől marasztalja el a hideg, tudósi, objektivitásra törekvő zolai szemléletet és módszert. Péterfy után Bori a naturalizmusról könyvnyi tanulmányt író, egyébként pályáját – folkloristaként – Becskereken kezdő Haraszi Gyulát említi, akit munkájának információs anyaga folytán tart megkerülhetetlennek, ha az irányzatról, ennek nemzetközi kapcsolatairól kell szólni, s nem kevésbé azért is fontos Haraszi monográfiája, mert „elméleti támaszt adott a magyar naturalista irodalomnak, Bródy Sándor törekvéseinek”. De Haraszi mellett, hogy „rögzíti a naturalista irodalom főbb pontjait”, nem kerüli

meg az érzékiség kérdését sem, mely azért jelentős mozzanat, mert ennek rajzában kínálkozik a „legbőségesebb alkalom a rütságok kiaknázhatására”. Haraszi Gyula könyvének – *A naturalista regényről* – nem elhanyagolható hozadéka az sem, hogy felvetette a költői nyelv kérdését, ami egyfelől a naturalistaellenes magyar véleményekben visszatérő szempontként, kifogásként fog szerepelni, holott elsősorban a leírásra építő stílusirányzat számára az érzékletes ábrázolás, megjelenítés érdekében nélkülözhetetlen a nyelvi képlékenység, másfelől pedig az az észrevétel is jelentős, mely szerint a naturalizmus jelzőhasználatát az impresszionista stílust előzi meg, készíti elő.

Péterfy és Haraszi után a sokkal kevésbé ismert Lázár Béla neve és a naturalizmusról írt kis könyve tűnik fel Bori Imre elméleti szemlét tartó fejezetében. Lázár az első, aki kapcsán a könyv írója megjegyzi, hogy a „naturalizmusról lelkesedéssel beszél”, mert „hívének vallja magát”, de siet is Bori hozzátenni, hogy Lázár nem a zolai, hanem az eszményített ibseni változat mellett áll, amiért „leszólja” majd Schmitt Jenő Henrik, aki a mi tájunkon is élt, „mondván, hogy – Lázár – nem értette meg sem a naturalizmust, sem Ibsent”. Lázár tanulmányának említése ennek ellenére fontos, mert sajátos színiként árnyalja a magyar naturalistaelméletet, melyben ő a „környezetnek az emberre gyakorolt hatását” nyomatékosítja. Ilyneként kellett Borinak a novellista és színikritikusként ismertebb Ambrus Zoltánt is megidéznie, még ha könyvet nem is írt a naturalizmusról, de írásaiból, kritikáiból kikerekedik véleménye az irányzatról. Ő beszél Zola kapcsán oknyomozó irodalomról, dokumentáló regényíróról, ami majd a naturalizmusról készült munkák, bírálatok közhelyévé válva jellemzi az irányzatot, amelynek Ambrus nem a kemény zolai vonalát szerette, hanem a költői realizmusnak mondott érzékibb, nőiesebb, a naturalizmustól jócskán eltávolodott irányvételét. Ahogy Lázár

Béla, ugyanúgy Zoltványi Irén neve sem szokott gyakran elméleti vagy történeti jellegű munkákban, hivatkozási alapul előfordulni. (Nem érdektelen megjegyezni, hogy az izmusok-beli naturalizmus-kötet irodalomjegyzékében a Bori által említett öt elméleti író közül csak Haraszi neve olvasható, az irányzattal foglalkozó írások között pedig csak Ambrusnak Zoláról írt 1913-beli cikke található, ami semmiképpen sem csökkenti Bori munkájának értékét, sőt, s ugyanakkor jólismert felfedező hajlamára is szépen utal.) Borinak Zoltványira mint a „leghatározottabb ellenvéleményt” megszólaltatóra volt szüksége, annál is inkább, mert Zoltványi a naturalizmust a művészet anyagiasítása miatti módját, hogy „az emberből állatot alkot”, nem másutt, mint a Katolikus Szemlében tette közzé. Zoltványi vallás-erkölcsi szempontból támadta az irányzatot, amelytől „elvitat minden jogcímet” a szépirodalomban. Az ő véleményével kerekíti ki a könyv szerzője a naturalizmus magyar fogadtatásának körét.

De Borinak az elméleti írásokra, a kritikákra nem csak a magyar vélemény-skála érzékeltetésére van szüksége, hanem arra is, ha Őten a naturalizmusról című fejezetet összeolvassuk a következővel, a könyv törzsanyagát képező íróportrékkal, kiderüljön, az elméleti munkákkal párhuzamosan miféle szépirodalmi művekben valósul meg a magyar naturalizmus. Nem sokkal azután, hogy megjelenik Péterfy Jókai-tanulmánya, lát napvilágot Gozsdu Elek regénye, a *Köd*, melyben a „naturalista nyomok már szemmel láthatóbbak”, még ha az irányzat „egy dogmatikus szemléletű próbáját” ez a regény aligha állná ki. Amikor Ambrus Zoltán írja Zola a *Hölgyek öröme* című regényéről kritikáját, 1884-ben, jelenik meg Bródy első regénye, az emblemikus című *Nyomor*, melyben az olvasók megismerhették a „nagyváros mélyéletét”, s amelynek bevezetője a „magyar naturalizmus első kiáltványa is egyúttal”, és amelyben Bródy naturaliz-

musát „az elbeszélések belvilágában lehet elsősorban felfedezni: abban, hogy a várost szépirodalmilag meghódította, ahogyan a magyar városi társadalom rétegződését bemutatta, ahogyan emberi sorsrajzait elkészítette, ahogyan a kor életszemléletét megfogalmazta, s ahogyan mindezt elbeszélte”. Amikor Haraszi naturalizmus-könyve az olvasók elé kerül, 1886-ban, akkor jön ki Bródy második regénye, a *Don Quixote kisaszszony*, melyben a szerző nem kisebb feladatra vállalkozott, mint a pesti „életvászár” bemutatására, arra a magyar kapitalizmusrajzra, amely „méltán áll a magyar naturalista regényirodalom kezdetén is!” Abban az évben, amikor Lázár Béla kis könyve a naturalizmusról – címet, akárcsak a *Magyar Irodalmi Lexikon*, Bori sem közli; megtörténhet azonban, hogy a harmadik, a zárókötet jegyzetanyagában majd rábukkanunk, csakhogy egy ilyen jellegű könyvnél a bibliográfiai adatokat nem néhány évvel később szokta az ember megnézni, hanem frissiben, olvasáskor! –, 1890-ben megjelent, már ismert Bródy novelláskötete, az *Emberek*, amely kapcsán arra hívja fel figyelmünket Bori Imre, hogy a naturalizmusban nem csak a tárgy, hanem a novellaforma terén is fontos újításokra került sor. Amikor viszont Zoltványi dörgedelmei napvilágot látnak, akkor a naturalizmus ellen már valóban semmit sem tehettek ellenzői, már Bródytól megjelent a *Színészvér* (1891), Petelei Istvántól novellái és a *Fülemüle* című regénye, Justh Zsigmondtól pedig novelláskötete (*Káprázatok*, 1887) mellett a *Páris elemei*, a *puszták könyve*, s a *Kiválás genézisének* három darabja, a *pénz legendája*, a *Gányó Julcsa* meg a *Fuizmus*. És már olvasható volt Thury Zoltánnak a műfajhoz elnevezést is párosító kötete, a *Tárcanovellák*.

A naturalizmussal foglalkozó elméleti dolgozatok után következnek az íróportrék, az életművek jellemző helyeinek a kiemelése, felmutatása, vizsgálata. Ha a világirodalom vonatkozásában azt mondjuk – naturalizmus, akkor Zola, ha

pedig a magyar irodalomra gondolunk – akkor Bródy Sándor. Így van ez a köztudatban, mert ez az irodalmi valóság. Az elméletírók elsősorban Zolához kötődnek, az ő munkái alapján ítélnék az irányzatról, melynek magyar vonatkozásai mindenekelőtt Bródy munkásságában érhetők tetten. Természetes, hogy Bori könyvének legterjedelmesebb fejezete is Bródyval foglalkozik, már-már önálló kismonográfia ez, amelyben egyfelől időrendben ismerkedünk meg a „kis Zola” műveivel, regényeivel és novellásköteteivel, meg a „naturalizmus megújított” programját tartalmazó, egyedülálló vállalkozással, a *Fehér Könyv*-vel, melyben Bródy vegyesen mindent közöl, mindent ír, s amely éppen ezért az irányzat műfaji keresztmetszetét nyújtja. De a tények, a művek megismerése mellett legalább olyan fontosak azok a megjegyzések, amelyeket Bori szinte észrevétlenül sző be irodalomtörténeti értelmezésébe, minthogy Bródy „az elbeszélésekben emberi sorsoként interpretálja mindazt, ami az akkor modern, új életforma közvetlen vagy közvetett következménye volt”, amiből kitetszik, hogy az irányregényeket kedvelő naturalizmus magyar szépirodalmi megnyilvánulásai művekként, műalkotásokként is figyelemreméltók. S ahogy egy másik helyen írja Bori, nagyon lényeges, hogy bár Bródy a „társadalmi szokások történetírója, de megmarad az egyéni esetek, jelenségek rögzítésénél”, s ami közben áthatja „az a maga kora modern életének a tudata.” És Bori pontosan ezt keresi a vizsgált művekben. Éppen ilyen meg gondolásból, okból említi, fedezi fel több ízben is a szexualopatológiai kézikönyvet ekkortájt megjelentető Krafft-Ebing hatását.

Bori Bródy-portréja kétségtelenül jelentős irodalomtörténeti jelentőségű fejezete a könyvnek, amelyben azonban a szerző nem úgy akar irodalomtörténetet írni, hogy filológus pedentériával mindenkit és mindent számba vesz. Bori nem összefoglaló munkát ad, hanem arra vállalkozik, hogy egy irodalmi jelen-

ség, mint ez esetben a naturalizmus, leírásához a legalkalmasabb, a legkifejezőbb példákat vonultassa fel. Így, ennek az elvnek megfelelően készültek a Bródy naturalizmusát bemutató fejezetet követő Petelei-, Gozdsu- és Tömörkény-portrék, melyekben egyfelől az illető opusból emel ki Bori olyan mozzanatok, amelyek jellemzőek az irányzatra, másfelől pedig sajátos, egyedi momentumokra hívja fel figyelmünket, olyanokra, melyek később helyet kapnak az irányzat fontos fogalmainak jegyzékén is. A szociográfiai hajlamú Petelei művei (*Falusi gyönyörök*, *Mezőségi út*) a valóság szocio-földrajzával, a helyzetjelentés műfajával tágitják a naturalista prózát. Gozdsu Elek biológiai determinizmusfelfogásával árnyalja a magyar naturalizmust, aminek – regénye és novellái pesszimizmusának – alapja, kiindulópontja, hogy nincs összhang „a természet törvényei és az emberek által tekvényes elméletek alapján megalkotott, úgynevezett társadalmi törvények között”. Prózávilága patológikus, hősei „rendre olyan körülmények közé kerülnek, pontosabban: kerültek valamikor, amelyek odahatottak, hogy megzavarodva, testben-léleklében sérülten az úgynevezett élet peremére kerüljenek, s ott tengessék életüket átkozódva vagy lemondóan, resignáltnan”. Gozdsu esetében, kinek hőzei rendre vesztesek az élet ellenében, Bori jelzi például azt is, hogy munkáiban a szimbolista-szecessziós ízlés, szemlélet és ábrázolás nyomaira lehet bukkanni, ami a művek jellemzésén túl is érdekes mozzanat, hiszen az irányzatok összefonódására mutat, és – ez sem mellékes – szinte már jelzi, mivel fog a modern magyar irodalom irányainak kutatója, értelmezője a naturalizmus után foglalkozni. Tömörkény Istvánról írva előbb felveti a szakirodalom bizonytalankodását, hogy vajon naturalista íróról van-e szó, majd mintegy ennek megválaszolásaként elemzi a tömörkényi novellávilágot, nyomatékosítva ennek a népéletben gyökerező jelle-

gét, néprajziségát, melynek a novellákban történő részletező bemutatása lesz, lehet a bizonyíték a naturalizmus mellett. Borinak Tömörkényre írói világa miatt volt szüksége, Thuryra pedig mert a „sötétség” írója, aki ezt sajátos formában, úgynevezett tárcanovellákban nyújtotta át olvasóinak. Thuryval teljesedik ki az a novellatípus, amely fölöttébb közeli rokonságban van a hírlapírással, az újságműfajok közül a riporttal, ami valójában az egész irányzat íróit Bródytól kezdve jellemzi.

Bródyhoz hasonlóan nagyobb helyet kap Justh Zsigmond, Bori régi témája, aki miután a legilletékesebb helyen, Párizsban ismerte meg, szinte szociográfikus alapossággal az irányzatot s művelőit, majd meglelve a francia naturalisták világnézetében „szemléletének és munkamódszerének a modelljét”, rövid idő alatt néhány regényt ír, melyek pesszimizmusát couleur locale-izálta az általa ismert magyar viszonyok közé, talajára. De francia példa, Zola, vezényelte Justhot akkor is, amikor regényciklust tervez, melyben szinte az egész magyar társadalmat bemutatja, a „felső-magyarországi oligarcha-világ”-tól Erdélyen át a korabeli Pestig. Terve, ha nem is valósult meg teljes egészében, de *Gányó Julcsa* című regényéről fontos megjegyezni, ahogy azt Bori is teszi, hogy a „magyar naturalizmus történetében” a legfigyelemreméltóbb Justh-mű, melynek sajátossága, hogy egy létbizonytalanságban élő közösség, a gányók életének, szokásainak társadalomismereti értékű, de ugyanakkor naturalista karakterű regényes képét adja. Ugyancsak Justhtal tűnik fel az irányzat prózájában a spleen, a kor lelki betegsége, a morbus baudelaire-ikus, amely majd összeköti a tizenkilencedik század derekát és századunk első évtizedeinek irodalmát. Ennek a sajátos lelki kórnak az elterjesztése, akár csak a „szokás, az ízlés, a viselkedés, az erkölcs” irodalomba emelt szociológus ábrázolása is, Justh nevéhez fűződik. Ő is olyan író, akit csak újabban kezdünk felfedezni, s ebben nem kis érdeme

éppen Bori Imrének van. Mint ahogy lesz nyilván abban is, hogy a feledés, a mellőzés ingoványából kiemelte Kabos Edét és Kóbor Tamást, akiknek egykoron sok kötelete jelent meg, az antikváriumok polcai most is tele vannak ezekkel a kiadványokkal, de a tudós világ nem értékelté őket különösképpen. Bori sem értékeli túl Kabost és Kóbort, nem is foglalkozik részletesen munkásságukkal, de szükségesnek látja felemlíteni őket, hogy a naturalizmus „csevegő” változatára figyelmeztessen, illetve Kóbor esetében rámutathasson a siheder nagyváros, Budapest, ábrázolásának sajátos, a nyomorról írt novellák csattanóival történő feloldására.

Külön fejezetet kap Bori Imre naturalizmus-könyvében Jókai Mór, a szerző számára Krúdy mellett nyilván legfontosabb prózaírónk. Csak látszatra különös, hogy Jókai is helyet kap az irányzattal összeköthető írók galériájában, valójában több köze van hozzá, mint ahogy a romantikus Jókai felől szemlélve ezt a hatalmas opusról gondolnánk. Bori szerint Jókai is francia földön, mintákon ismerte meg a naturalizmust, mint Csiky, ott kaphatott bátorítást olyan művek írására, mint az *Asszonyt kísér – Istent kéisért*, a *Gazdag szegények*, a *lélekidomár* – ebben a körülmények kapnak nagy szerepet –, a *Tégy jót* – ebben az átöröklődés, az ősök által történő determináltság fogalmazódik meg –, *A fekete vér* és a *Nincsen ördög* –, hogy a sor végén feltűnjön az a Jókai-mű is, amelyet a magyar naturalista próza egyik klasszikus műveként tartunk számon, a *Sárga rózsza*. Ez a regény „kifogástalan naturalista módon készült”, amit anyaggyűjtése és megírása, jegyzőkönyv hitelességű valóságigénye bizonyíthat, ez szolgálhat alapul arra, hogy az irányzatot értelmező, leíró irodalomtörténész megállapíthassa, a *Sárga rózsában* a „naturalizmus kánonjának fő pontjait rendre megtaláljuk”.

A kötetet záró rövid fejezetben a szerző visszapillant és előretekint. A naturalizmus előzményeként említi Tolnai Lajost, akit „egy manipulált valóság-

festés” hívének lát, ki „egy negatív előjelű eszményítő realizmusfelfogást” képvisel irodalmunkban. De az irányzat előőrsében fedezi fel Bori Imre Eötvös Károlyt is, ki szintén közel került a naturalizmushoz, egyfelől leíró-émlékirat típusú műveivel (*Utazás a Balaton körül, A nagy per, Gróf Károlyi Gábor feljegyzései*), másfelől viszont „sajátos darwinizmusá”-val és műveinek erotikájával. A kötetben tárgyalt írók és opusok folytatóit is említi Bori Imre, a novellista Molnárban és *Az én falum* novelláit író Gárdonyiban fedezve fel ezeket, jelezve ugyanakkor, hogy „a naturalizmusból expresszionizmus képződik”, majd, illetve „a szecesszió érzés- és képvilága indázik a szemek elé”. S ezzel a szerző mintegy utal is arra, mi lehet tárgya következő kötetének. Ugyanakkor felmerülhet bennünk a kérdés, ha ebben a kötetben a naturalizmus első részét ismerjük meg, erre utalhat a római egyes a szecessziós-szimbolikus irodalommal foglalkozó következő kötetben a naturalizmusról szóló második rész, amely nyilván a drámai irodalomról szólna, Csikytól errefelé, vagyis arról a műfajról,

amely az irányzatosság lehetősége folytán a regény mellett a legkedveltebb a naturalizmusban, s amelynek egyre erősödő jelenlétére már ebből a könyvből is tudomást szerezhetünk. Felmerül még egy dilemma Bori Imre könyvének olvasatakor. A Mikszáth-kérdés, amely egyetlen eddigi Bori-konceptióba, ebbe az irányokat számbavevőbe se fér(t) be. Kár, mert olyan szerzőről van szó, aki meghatározó alkotója, egyénisége volt egy adott korszak irodalmának, s akinek életműve szintén megérdemelné a modernebb szemléletű vizsgálódást. Azt, ami Bori Imre munkáira kétségtelenül és meghatározó módon jellemző.

A magyar irodalom modern irányjai című hármaskönyv második kötete izgalmas, nem csak irodalomtörténeti, hanem életismereti híradás az előző század végéről, s mivel éppen ismét egy századvég ellentmondásait, művészeket és életismeretieket éljük át, igen csak tanulságos olvasmányként is szolgálhat az irodalomtörténész, tudós Bori Imre legújabb munkája.

GEROLD László

HALOTTI BESZÉD AZ EDDIGI SZOCIALIZMUSKÉP FELETT

Adolf Dragičević: Suton socijalizma. Kraj masovnog društva. August Cesarec, Zagreb, 1989

Adolf Dragičević – az idősebb közép-nemzedék marxista indítású társadalomtudósainak ismert képviselője, aki több kötete mellett néhány jelentős sorozat szerkesztője volt, mindig megtartotta maga átgondolt tárgyalási módját és nem szolgálta ki a napipolitikai szempontokat, hanem megmaradt tudományossága mellett – 1989-ben megjelent 40 szerzői íves könyvével kapcsolatban két körülményt kell előrebocsátani.

Az egyik: könyve megírásának időpontja. A szerzőt nem a közép-kelet-európai nagy társadalmi fordulatok bekö-

vetkezése készítették írásra, hanem a néhány évvel ezelőtt a társadalomtudósok – már amelyek képesek voltak tudományos kritikussággal elemezni – előtt kirajzolódó nagy változások előjelei és világviszonylatban maga a jelenkori forradalmi változások a termelési módban. Így a szerző könyvének előszavát (ezt írja meg rendszerint minden szerző legutoljára) 1988 őszével datálja. A könyvnek van egy fejezete (a kötet második részének 8. zárófejezete, címe: Marx vak publikuma), amelyet még a Rade Kalanj által szerkesztett könyve számára írt (cí-